

УДК 94:[338.1:339.1](=16:261.24-192.2+4-191.2-11:53)"653"  
DOI: 10.30970/sls.2019.68.3068

## ЕПОХА СЛОВ'ЯН НА БАЛТИЦІ: ЕКОНОМІЧНЕ ПІДНЕСЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ПОМОР'Я У РАНЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Ольга ЩОДРА

*Львівський національний університет імені Івана Франка  
вул. Університетська, 1, Львів, 79000  
Кафедра давньої історії України та архівознавства*

У статті з'ясовуються причини економічного піднесення у слов'янському Балтійському Помор'ї, зокрема роль географічних чинників, вплив міжнародної торгівлі на економічний розвиток слов'янського регіону, роль поморських слов'ян у прокладанні торговельних шляхів на Балтиці і мережі річкових та сухопутних комунікацій в Центральній-Східній Європі. Основна увага приділяється участі слов'ян у формуванні трансконтинентальних торговельних магістралей і розвитку торгівлі між Європою і арабським Сходом.

*Ключові слова:* раннє середньовіччя, Балтійське Помор'я, ободрити, лютичі, руяни, міжнародні торговельні шляхи.

Історія слов'ян має особливе значення для розуміння економічних і політичних процесів у ранньосередньовічній Європі. Вона важлива також для з'ясування початкової історії Русі, що була органічною частиною слов'янського світу. Раннє середньовіччя, початок якого збігся з Великим переселенням народів, стало переломною епохою в історії континенту, котра суттєво змінила не лише європейську етнополітичну карту, а й географію міжнародних, зокрема трансконтинентальних, торговельних шляхів, а разом з ними – динаміку та географію урбанізаційних і державотворчих процесів.

Провідну роль у зародженні і становленні ранньосередньовічних міст, які “здійснили всебічний вплив на подальший розвиток європейської історії, ставши імпульсом для зміцнення державності, піднесення економіки і розвитку культури” (Седов, 1995b), відіграли слов'яни балтійського Помор'я. В один із переломних періодів європейської історії їх діяльність пов'язана з освоєнням південно-західного узбережжя Балтики, з відновленням старих та прокладанням нових континентальних торговельних шляхів і відкриттям морських балтійських магістралей. При вивченні економічних зв'язків балтійського регіону в ранньому середньовіччі дослідники традиційно основну увагу приділяють скандинавським впливам на слов'ян, недооцінюючи зворотний процес – слов'янські впливи на скандинавські народи, докази яких виявляють писемні й археологічні джерела.

Характер контактів скандинавських і слов'янських народів, що населяли балтійське узбережжя, найбільшою мірою залежав від процесів їх соціально-економічного розвитку. А вони, своєю чергою, визначалися природними умовами південно-західного Балтійського Помор'я і Скандинавського півострова. Середньовічні автори, які описували географію Скандинавії, вказують, що вона мала дуже бідні природні угіддя. Виняток становила лише Швеція – “багатющий край, земля, багата плодами і медом... (яка)

переважає усі інші області по приплоду худоби і має чудові ліси та ріки...” (Бременский, 2011, с.44). Водночас Норвегія, за описом Адама Бременського, “була абсолютно неродючою”, придатною лише для скотарства. Хроніст розповідав, що норвежці, не маючи занять у себе на батьківщині, “шляхом піратських набігів у ті чи інші землі здобувають багатства, які привозять додому...” (Бременский, 2011, с.46). Так само бідною на природні ресурси була й одна з областей Данії – Ютландія: “Земля там неродюча, окрім долин річок, майже все здається пустелею, “землею солоною й дикою”. І хоча вся Германія вкрита непрохідними хащами, Ютландія жакливіша від інших (місць), а тому сушу там оминають через брак плодів, а море – через напади піратів. Заледве, чи знайдеш у тих краях оброблені поля або місцевості, придатні для життя людей. Тільки там, де... затоки, розташовані великі міста” (Бременский, 2011, с.41).

Через брак природних ресурсів у Скандинавії (лише близько 2% земель були придатними для землеробства) час від часу виникав ефект перенаселення, який спонукав частину людей покидати домівки в пошуках нових місць для проживання. Нестача природних ресурсів зробила головним промислом скандинавів, насамперед норвежців, піратство та розбій. Не випадково епоха вікінгів розпочалася з грабіжницьких набігів норвежців на британське узбережжя, зокрема на острів Ліндісфарн у 793 р. Дани долучилися до морських грабіжницьких походів на півстоліття пізніше – у 840-х роках. Ще пізніше до піратських набігів вдалися шведи. Поступово піратство стало головним промислом скандинавів, насамперед вихідців із бідних країв, оскільки воно забезпечувало їх необхідними для життя ресурсами, яких бракувало на батьківщині. Воно відіграло вагомий роль в економіці і у наступні століття, коли в Скандинавії уже існували міста та розвивалася торгівля.

Від Норвегії і Данії з їх суворими природними умовами різко відрізнялося слов'янське Помор'я. Слов'янський край, розташований на південному узбережжі Балтійського моря, становив обширну рівнину з багатоводними річками, найбільшою з яких була Одра, родючими полями і луками, з великими масивами лісів. На північній окраїні слов'янських земель у материк глибоко заходило море, утворюючи затоки зі зручними гаванями, острови і півострови. Природні багатства краю давали усе необхідне для безбідного життя слов'янських племен. За описами католицьких проповідників, які на початку XII ст. відвідали Помор'я в складі місії Оттона Бабемберзького, “земля слов'ян була дуже багата хлібом, овочами і зернами. Вона також була найбагатша на мед і мала найродючіші луки і пасовища. Країна надзвичайно багата рибою... Тут в надлишку... масло..., молоко..., жир... і мед; і якщо б в країні росли виноградна лоза, маслини і фігове дерево, її можна було б назвати землею обітованою за багатство плодоносних дерев” (Гильфердинг, 1874, с.74–75, 79).

На думку дослідників, швидкий економічний розвиток слов'янського Помор'я був зумовлений не лише багатими природними угіддями, а й тим, що на континенті можна було запозичити досвід “обширних населених територій, у тому числі й дуже розвинутих” (Кузьмін, 2003, с.352). Зручне серединне розташування на перетині міжнародних торговельних шляхів, що сполучали захід і схід, північ і південь Європи та вели до азійських ринків, також відіграло вагомий роль в економічному розквіті і ранній урбанізації слов'янського краю. Історики відзначають “безпрецедентне економічне піднесення у слов'янських суспільствах у VII–IX ст., впродовж якого багатократно зросли виробничі сили і чисельність населення” (Херрман, 1986, с.344). У VII–VIII ст. у слов'янському Помор'ї виникають численні городища і великі, як для раннього середньовіччя, міські

центри. За свідченням Баварського географа, в середині IX ст. в межиріччі Лаби і Одри ободрити мали 53 гради, вільці... – 95, глиняни – 7, бетенічани, мільчани, моричани – 11, гаволяни – 8, серби – 50 (Назаренко, 1993, с.7–8). Загалом на землях слов'ян налічувалося близько 4 тис. градусів (Классен, 1854, с.38). Сучасні археологічні дослідження підтверджують інформацію середньовічних авторів про велику кількість міст у слов'янському Помор'ї. Так, за підрахунками німецького археолога Йоахима Геррмана, у VII ст. на землях племінного союзу вільців (лютичів, велетів) – між нижньою Одрою і середньою Лабою – існувало близько ста городищ (1986, с.340, 355). Деякі з них, наприклад, Веліград в землі ободритів, були засновані ще раніше – у VI ст. (Donat, 1970, с.215–219). Все це підвело дослідника до такого питання: який народ побудував перші міста і з допомогою швидких суден оволодів Балтійським морем? (Hertman, 1971, с.8). Археологічні джерела дають вагомі підстави для висновку, що у ранньому середньовіччі саме слов'янське південно-західне узбережжя Балтійського моря випереджало інші області Балтики в економічному розвитку. Зовсім не випадково “з кінця VIII ст. через міста південно-балтійських слов'ян надходило зі Сходу (з Великої Булгарії) арабське срібло – знамениті дирхеми” (Кузьмин, 2003, с.303–304).

У землях скандинавів міста засновуються доволі пізно, у IX–XI ст. жодне з них не сягало рівня найбільших слов'янських центрів. Наприклад, головний торговельний центр Швеції Бірка, заснований наприкінці VIII–на початку IX ст. (Соєр, 2006, с.88), в середині IX ст. займав площу 12 га; площа данського Хедебю в X ст., в період розвитку, становила 24 га, а чисельність населення – кілька сотень, щонайбільше – близько тисячі осіб. Водночас одне з найбільших міст прибалтійських слов'ян – Волин – (німецькою – Winetha, Julin, Jumne, Jumnet; ісландською – Jomsburg) у IX ст. займало площу 50 га і налічувало від 5 до 10 тисяч мешканців (Гуревич, 1966, с.69). І Бірка, і Хедебю як транзитні торговельні центри проіснували недовго – до кінця X ст.: Бірка на початок XI ст. обезлюдніла, тоді ж роль Хедебю у балтійській транзитній торгівлі перебрав німецький Шлезвіг.

У XI ст. Адам Бременський, описуючи слов'янське Помор'я як найбільшу провінцію Германії (2011, с.15), відзначав велику кількість слов'янських племен і високий рівень розвитку їхніх міст. У географічному нарисі слов'янської країни німецький хроніст вказує, що головним політичним і торговельним центром племені вагрів був приморський Старіград (з часом – нім. Ольденбург), в землі ободритів або бодричів, яких данці називали ререгами (рарогами) – Веліград (лат. Магнополь). Данці називали місто Рериком, а німці – Мікілінбургом (Мекленбургом). Латинська і німецька назви, як і слов'янська, означали “велике місто”. Центром полабських племен був Ратібор (нім. Ратценбург), центром ратарів<sup>1</sup> – Ретра, за словами німецького хроніста, “знаменита на увесь світ”, “центр ідолопоклонства”, оскільки в місті був збудований відомий у слов'янському світі та за його межами храм бога Редегаста (Бременський, 2011, с.15). В гирлі Одри в землях вільців, або велетів (з X ст. їх називали також лютичами), розташовувався Волин, за описом Адама Бременського – “найбільше місто з усіх... в Європі, населене слов'янами впереміш з іншими народами” (2011, с.16). Подібну характеристику Волина містять “Слов'янські хроніки” Гельмольда (2011, с.57). Європою німецькі хроністи, ймовірно, називали північну частину континенту, землі язичників, хоча Волин і справді, як для раннього середньовіччя, був одним із найбільших європейських міст, яке сучасники порівнювали з Константинополем.

<sup>1</sup> Слов'янські відповідники латинським назвам подаються за П. Й. Шафариком.

Одне з наймогутніших слов'янських племен – рани або руни (руяни) – заселяли балтійський острів Ран або Руян (нім. Рюген). За словами Адама Бременського, “без врахування їхньої думки (слов'яни) не приймають жодного рішення з громадських справ...”. Гельмольд також зазначав, що руяни “посідають перше місце серед усіх слов'янських народів, мають короля і відомий храм. Саме тому... до них ставляться з особливою повагою, вони накладають на багатьох данину, самі ж нікому нічого не платять...” (2011, с.43). Великим економічним і культовим центром руян була Аркона зі знаменитим святилищем бога Святовита.

Окрім названих столичних центрів слов'янських племен, у їхніх землях були й інші великі торговельні центри: Димін (нім. Деммін) – на р. Пені, Ральсвік (слов'янська назва міста невідома) – на Руяні, Штетін і Менцлін – на нижній Одрі. Як відомо з писемних джерел, в гирлі ріки Дівенави розташовувався торговельний центр – Камен, а недалеко від Волина і Камена – “дуже велике” місто Клодно. Воно лежало на шляху до міста Колобрега, що біля гирла ріки Персанти, неподалік морського узбережжя. Відомі також торговельні центри вільців Велігощ, Гостьків, Узідом (Гильфердинг, 1874, с.70–75).

Природні умови слов'янського краю сприяли розвитку землеробства, рибальства, скотарства, бджільництва, птахівництва, мисливства. Великого розвитку в районі озера Толленцер, в долині Персанти і біля Колобрега набув солеварний промисел. Здавня, ще з античних часів, на південному заході Балтики добували високої якості бурштин (Грэкхем, 1953, с.261–263). У ранньому середньовіччі простежується його видобуток і обробка на південно-західному балтійському узбережжі і на острові Руян (Херрман, 1986, с.108). У численних містах розвивалися ремесла. Так, дослідники відзначають високий рівень дерев'яного будівництва поморських слов'ян, столярної справи і суднобудування, обробки шкіри, гончарного виробництва, ткацтва, ювелірного і металообробного ремесел, обробки бурштину, виробництва зброї (Котляревський, 1874, с.110–111). З IX ст. в Ральсвіку на Рюгені, а з X ст. в Волині почали виготовляти скляне намисто (Херрман, 1986, с.115). Значного розвитку досягли фортифікаційне будівництво і храмове зодчество слов'ян, які вплинули на будівельне ремесло скандинавів. Так, данська фортеця в Педерсборзі збудована за слов'янськими фортифікаційними технологіями і має аналоги в слов'янських землях (Либготт, с.144). З зодчеством пов'язаний також розвиток живопису і скульптури. Скульптурне мистецтво поморських слов'ян представлене металевими і дерев'яними фігурками, знайденими у кількох місцях, зокрема на острові озера Толленцер (Андреас Готтлиб Маш, 2006). Кілька десятків дерев'яних скульптур виявлено в Гросс-Радені під Шверіном. Тут археологи розкопали споруду, стіни якої прикрашало сто дубових скульптур зросту людини (знайдено 53). На думку дослідників, це могло бути культове місце або ж зала зібрань (Херрман, 1986, с.358–359).

І все ж найбільших успіхів балтійські слов'яни досягли у торгівлі. Про її роль у житті слов'янського Помор'я красномовно свідчить той факт, що найбільше святилище в Ретрі було присвячене богу торгівлі Редегасту. За свідченнями західноєвропейських хроністів, цього бога надзвичайно поважали і вшановували усі слов'янські племена, а його зображення, встановлене в храмі Ретри, було відлите з золота (Херрман, 1986, с.25–26).

Розвиток торгівлі сприяв інтенсивному зростанню міст на слов'янському узбережжі Балтики, що не характерно у той час для германців, зокрема скандинавів. Слов'яни засновували міста на морському узбережжі та на сухопутних і річкових торговельних

магістралях, розгалужена мережа яких покривала їхні землі. По водних артеріях Центральної-Східної Європи – Одрі, Віслі, Дунаю – ще з античних часів пролягали торговельні шляхи, зокрема так званий Бурштиновий, по якому бурштин, добутий у слов'янському Помор'ї, потрапляв на південь до греків і римлян. Геродот вказував, що бурштин привозять з “крайніх земель Європи”, хоча сам не вірив в існування р. Ердан, по якій, за легендою, його постачають (1993, с.166–167). За версією сучасника Геродота Ферекіда, Ердан – це ріка Пад на півночі Італії (сучасна р. По) (1993, с.469). Діодор Сицилійський і Пліній Старший уже добре знали, що бурштин завозять з краю венедів (Ельницький, 1961, с.114; 1962, с.16). Цю інформацію вони отримали у Пітея з Мессалії (Марселя), який побував на узбережжі Балтики і написав працю, фрагменти якої збереглися у творі грецького астронома I ст. до н.е. Геміна. Сучасні дослідження підтвердили, що до Греції і Риму привозили бурштин, добутий у слов'янському Помор'ї (Гэхем, 1953, с.261–263). Його транспортували по річкових шляхах Центрально-Східної Європи. Від балтійських венедів бурштин переправлявся в землі адриатичних венедів, а від них – в Мессалію (Марсель) до арморійських венедів (Ельницький, 1961, с.12), а також до греків і римлян. Тобто, між європейськими Венетіями – прибалтійською, адриатичною і арморійською – ще з античних часів існували торговельні зв'язки. Вони забезпечували функціонування Бурштинового шляху, що з'єднував слов'янське Помор'я з Грецією і Римом. Після утворення Аварського каганату налагоджені контакти не припинялися, про що свідчить посольство поморських слов'ян до аварів у 594 р. (Симокатта, 1995, с.35).

З торгівлі бурштином починалося підприємництво південнобалтійських слов'ян, вона сприяла економічному розвитку південнобалтійського регіону та появі міст. У VIII–IX ст. поморські слов'яни освоїли балтійські морські шляхи та розгорнули активну торговельну діяльність на Балтиці. Її необхідною умовою була наявність флоту та навиків морської навігації. На думку дослідників, слов'яни Помор'я успадкували розвинуту культуру мореплавства венедів (Цветков, 2010, с.128–132). Про парусний флот та мистецтво суднобудування і мореплавства венедів (венетів) ще в античні часи писали Страбон і Юлій Цезар. Зокрема, від Страбона довідуємося, що венеди, які володіли портом на острові, перешкоджали висадці римлян у Британії. У них були парусні судна, і під час морського бою “римляни зривали їхні паруси за допомогою списів з серповидними наконечниками, тому що паруси у них ... були шкіряні і натягнуті на ланцюги, а не на канати” (Росс, 2004, с.109). Юлій Цезар також наголошував на морському мистецтві венедів і на їх домінуванні в Атлантиці між французьким та британським узбережжями. “Це плем'я, – писав римський полководець, – має найбільший вплив на всьому морському узбережжі, оскільки в розпорядженні венетів найбільша кількість кораблів, на яких вони ходять у Британію... Венеди володіють гаванями, і їм платять данину всі, хто плаває по цьому морю” (мається на увазі Атлантичний океан. – О.Ш.). Він відзначав переваги венедських кораблів і вказував, що “тільки швидкість і робота гребців давала змогу римлянам перемагати, бо у всьому іншому кораблі венетів були краще пристосовані до місцевих умов і боротьби з бурями” (Гай Юлій Цезар, 2001). Оцінивши високу якість їхніх суден, Юлій Цезар використав їх як зразки для будівництва свого флоту (Росс, 2004, с.108).

В історіографії існує версія кельтського походження венедів, до якої схиляється багато сучасних дослідників (Росс, 2004). Не вдаючись до дискусії, що заслуговує на окрему розвідку, зазначу, що інформація античних джерел не дає підстав для такого однозначного висновку. Так, Юлій Цезар в одному випадку згадує венедів як одне з

галльських племен, а в другому, докладно описуючи племена Галлії, відрізняє кельтів (римляни їх називали галлами) від аквітанів (венедів), які жили в римській провінції Аквітанія на західному узбережжі Франції, і вказує, що “вони відрізнялися один від одного мовою, установами і законами” (2001). Тобто, називаючи венедів серед галльських племен, Юлій Цезар, ймовірно, мав на увазі лише те, що вони проживали в римській провінції Галлії. Про ідентифікацію венедів за місцем проживання свідчить також інше їх найменування – аквітани (від назви провінції Аквітанія). Однак уточнення римського полководця, що венеди відрізняються від кельтів-галлів мовою, установами і законами, вказує на те, що вони не були кельтами, що венеди і кельти – це етнічно різні племена. Підставою для такого висновку є й інформація грецького письменника Полібія, який, описуючи адриатичних венедів, також вказував, що вони “в розумінні звичаїв і одягу [...] мало чим відрізняються від кельтів, але говорять іншою мовою” (1890, с.157). Полібій вважав адриатичних венедів дуже давнім народом. Таку думку поділяють деякі дослідники, які стверджують, що венеди заселили адриатичне узбережжя раніше, ніж іллірійці (Модестов, 1960, с.16–26). Подібність звичаїв і елементів побутової культури у венедів і кельтів можна пояснити близькістю умов проживання і культурними запозиченнями, характерними для сусідніх народів. Відомо, що пізніший візантійський автор Йордан висловлював упевненість, що всі слов'яни колись називалися венедями (1960, с.90).

Суднобудівні технології венедів запозичили балтійські слов'яни, а також балти і скандинави, хоча “головними мореходами в Центральній і Східній Європі все ж були слов'яни і руси” (Цветков, 2010, с.120, 131). На думку дослідників, поморські слов'яни, успадкувавши морські традиції венедів, у ранньому середньовіччі “владарювали на морі безроздільно” (Гильфердинг, 1974, с.379). Доказом цього є і той факт, що слов'яни виробили власну морську термінологію, тоді як скандинави запозичили у слов'ян низку морських термінів, зокрема назву грузового судна *lodhia* (лодья) (Нидерле, 2000, с.119, 122, 124; Фомин, 2005, с.443; Вилинбахов, 1963, с.325).

Завдяки морському флоту і навикам мореплавства, поморські слов'яни освоїли острови Балтики, скандинавське, західноєвропейське і британське узбережжя Атлантики. Географічне розташування їхньої країни з численними морськими та річковими шляхами сполучення забезпечило нечуваній для ранньосередньовічної Європи розмах торгівлі південнобалтійських слов'ян. Слов'янські торговці, маючи доступ до багатьох європейських ринків, відігравали вагомий роль у міжнародній європейській торгівлі VIII–IX ст., а також у трансконтинентальній торгівлі з Азією (Гильфердинг, 1974, с.16; Фомин, с.441). Слов'янські міста Помор'я забезпечували здійснення транзитних торговельних операцій між арабським Сходом та європейськими Північчю і Заходом. Західні джерела, зокрема торговельний капітул Карла Великого 805 р., представляли слов'ян монополістами заморської торгівлі на початку IX ст. (Гильфердинг, 1974, с.270). Про провідну роль слов'ян у міжнародній торгівлі свідчить і той факт, що у торговельних центрах південно-західної Балтики переважала слов'янська мова, якою розмовляли також іноземці. На це звернув увагу єврейський купець з Кордови Ібрагім ібн Якуб, який відвідав Помор'я в 960-х роках. “Найголовніші племена півночі, – вказував він, – говорять мовою слов'ян, тому що перемішалися з ними” (Ибрагим ибн Йа'куб, 2009, с.80).

Завдяки вдалому географічному розташуванню, на південно-західному узбережжі Балтики зосередилися найвигідніші місця для морської торгівлі: в ободритів – біля Вісарської затоки, в лютичів – біля лиману, у який сходяться три рукави гирла Одри

і гирло Пени, в помор'ян – в гирлі Вісли (Гильфердинг, 1974, с.13). Тут розташовувалися найбільші торговельні центри поморських слов'ян. На думку німецького археолога Йоахима Германа, у другій половині VIII–на початку IX ст. провідну роль у балтійській торгівлі відігравав ободритський Веліград, у якому не пізніше VIII ст. виникла купецька колонія (1986, с.344). Розташований на березі Вісмарської затоки, він був для франків найближчою балтійською гаванню і воротами в Балтику. З німецьких земель сухопутними шляхами товари постачалися в міста слов'янського Помор'я. У VIII ст. ця торгівля досягла такого високого рівня розвитку, що Карл Великий із військово-політичних міркувань намагався взяти її під свій контроль і обмежити. Це насамперед стосувалося торгівлі знаними каролінгськими мечами. Він також заборонив німецьким купцям їздити в землі слов'ян, визначивши три пункти для прикордонної торгівлі з ними: Бардовік і Шезла – на кордоні з полабами і бодричами, Магдебург – південніше, на кордоні з стодорянами. Через міста Шезлу і Бардовік пролягав шлях з Кельна до Веліграда (Херрман, 1986). Економічному піднесенню Веліграда на початку IX ст. та його провідній ролі у балтійській торгівлі значною мірою сприяли союзницькі відносини ободритів з франками. Про вагомую роль цього міста у франкській торгівлі свідчить той факт, що франкські імперські аннали детально розповідають про напад на нього у 808 р. данського конунга Готтріка (*Annales regni*, 1895). В Магдебурзі сходилися торговельні шляхи, що вели з Рейланда, з Чехії і Тюрингії в Польщу і Сілезію. Через Веліград, Вісмарську бухту й Одерську лагуну вони виходили на Балтику. На Одрі до міжрегіональної європейської торгівлі долучалися Волин, Штетін, а також інші міста – Лебус, Вроцлав, Ополе. Біля Вроцлава одерський шлях приєднувався до трансконтинентальної магістралі, що вела з Середньої Азії до Іспанії (через Київ – Краків – Гьорліц – Ерфурт – Майнц – Верден – Кордову). З одерського шляху через Моравські ворота можна було потрапити також у Середнє Подунав'я (Херрман, 1986). Бардовік і Магдебург зберігали свою вагомую роль осередків торгівлі і у наступні століття. Роль Магдебурга ще більше зросла після того, як у X ст. магдебурзькі купці отримали великі торговельні пільги (Гильфердинг, 1974).

Через слов'янський Веліград у Балтику виходила ще одна важлива торговельна магістраль, що починалася в Подунав'ї і пролягала через Прагу – Галле – Магдебург – Шверін. Про значення міста в міжнародній торгівлі VIII–IX ст. та її масштаби свідчить той факт, що мита з купців, які торгували в Веліграді, становили вагомую частину доходів данських королів. Переконливим доказом особливої ролі міста в балтійській торгівлі є скарби арабських монет, знайдені у навколишніх поселеннях Тюн, Хоен, Вишендорф і Штайнхаузен (Херрман, 1986, с.345–346).

На заході слов'янського Помор'я воротами в Балтику був також Старіград – резиденція вагрських князів. Попри те, що ваграм, які жили на порубіжжі з данцями і франками, доводилося більше воювати, ніж торгувати, Старіград став великим торговельним центром на морських шляхах, що вели до Гамбурга і Волина. Місто з'єднувалося з морем спеціальним каналом, на якому були встановлені заслони проти піратських суден. Ваграм належав також острів Фембра (німецький Фемарн) з найближчим до Старіграда портом Путтгарден. Від IX ст. вагри підтримували стосунки з ближніми сусідами – данцями, чому сприяло розташування Старіграда і Фембри на торговельному шляху із Хедебу до Рюгена, Волина і Східної Прибалтики. Це підтверджують знахідки скандинавських речей, зокрема фібул<sup>2</sup>, у похованнях на Фембрі. Й. Геррман

<sup>2</sup> Фібули – металеві, часто срібні застіжки для одягу, що виконували також функції прикрас.

вважає, що вони можуть свідчити про існування на острові у VIII–IX ст. скандинавських поселень. Однак це видається малоімовірним з огляду на грізну репутацію Фембри як центру вагрських піратів. Правдоподібнішим є припущення, що скандинавські речі опинилися на Фембрі як трофеї вагрів з грабіжницьких походів. Щоправда, не можна повністю заперечувати і торговельну версію їх потрапляння на острів. Роль Веліграда і Старіграда у міжнародній балтійській торгівлі ще більше зросла у другій половині IX ст., після того, як у 864 р., внаслідок зміни русла Рейнського рукава, своє торговельне значення втратив фризський Дорестад.

Великого розмаху в IX й особливо в наступні століття набула торгівля в одерській лагуні, віддаленій від зони постійних конфліктів поморських слов'ян з данцями і німцями. Тут виникло одразу кілька великих міських центрів лютичів – Волин, Камінь, Штетін (Щецін), Менцлін, а в морі на острові навпроти гирла Одри – торговельні центри руян. Впродовж IX–XI ст. провідну роль у балтійській торгівлі відігравав Волин. Адам Бременський називав його містом, багатим “товарами усіх північних народів”, і зазначав, що “немає жодної диковинки, якої б там не було” (2011, с.42), і що серед мешканців міста було багато іноземних торговців, зокрема греків. Оскільки німецький хроніст називав Русь Грецією, а Київ – “окрасою Греції” (Бременський, 2011, с.42), ймовірно, під греками він також розумів русів, тобто православних християн, які торгували в Волині. Провідну роль Волина у балтійській торгівлі підтверджує і той факт, що в околицях міста виявлена третина усіх скарбів Помор'я (Потин, 1961; 1968, с.63). Місто розташовувалося на важливих торговельних сухопутних, річкових і морських шляхах. Як інформував середньовічний автор, “з нього короткочасним плаванням сполучаються з одного боку з Димінім..., що лежить недалеко від гирла Пени, де живуть і Руяни; з другого – з областю Семландією, що належить пруссам. Відстань така, що від Гамбурга або від ріки Лаби на сьомий день досягаєш Юмни, подорожуючи сухопутним шляхом; щоб їхати морем, треба сісти на корабель в Шлезвігу і так можна прибути в Юмну. З Юмни ж, піднявши паруси, на чотирнадцятий день вийдеш на берег в Острограді, в Руській землі” (Бременський, 2011, с.16).

Писемні джерела свідчать також про важливу роль Штетіна – одного з найдавніших міст Помор'я (Гильфердинг, 1974, с.72). Після того, як у 1115 р. дани зруйнували і пограбували Волин, Штетін став головним торговельним центром регіону.

На протилежному березі одерської лагуни, на нижній Пені, розташовувався ще один важливий торговельний центр лютичів – Менцлін, через який проходила торговельна магістраль, що вела з середнього Рейну і Лаби до гирла Одри і Балтики. В місті розвивалися ремесла, зокрема косторізне, металургійне, ювелірне. Археологічні джерела свідчать про розвиток тут міжнародної торгівлі. Доказом широкої географії торговельних зв'язків є унікальні знахідки: саксонський меч, меч з інкрустованим наруків'ям роботи рейнських майстрів, глиняне яйце з Києва (Херрман, 1986b, с.348).

Важливим торговельним і перевалочним пунктом на Пені був також Димін. Товари з німецьких земель надходили сюди сухопутним шляхом, в місті їх вантажили на судна і по Пені везли до гирла Одри – до Волина, Штетіна та інших міст Балтики. Від Диміна вздовж Пени пролягав також сухопутний шлях (Гильфердинг, 1974, с.15; Херрман, 1986b, с.346). Про важливе значення морського торговельного шляху з Балтики до гирла Одри і Пени і вагому роль вільців у балтійській торгівлі свідчать такі унікальні знахідки, як золотий браслет і золотий скарб вагою 390, 10 г., виявлені поблизу міста Пенемюнде, золоте намисто кінця X ст., знайдене в гирлі Пени – в Хіддензее, виготовлене в



еллінському стилі з використанням складних ювелірних технік зерні, скані та перегородчатої емалі. Його вага становить 596, 20 г. Подібних пам'яток не виявлено ні у Центральній, ні у Північній Європі (Херрман, 1986b, с.348–349, 353–354). Й. Геррман припускає, що намисто було зроблене в Данії, на Пену ж воно потрапило внаслідок грабежу, могло бути також, що його винесло на берег із затонулого судна. В іншій своїй розвідці дослідник вказує на розквіт ювелірного мистецтва, зокрема виробництва золотих і срібних прикрас, у містах слов'янського Помор'я, де проживали майстри-ювеліри з різних країн, які мали культурні зв'язки з Великою Моравією та Візантією (Херрман, 1986a, с.126). Скандинавські майстри почали освоювати складні ювелірні техніки, зокрема зернь, лише в другій половині X ст., тому данське походження намиста є сумнівним. Наймовірніше, воно виготовлене слов'янськими майстрами Помор'я або ж завезене з Греції чи Русі. Скарби арабських монет IX–X ст., знайдені в басейні Пени, також підтверджують активну участь цієї області в міжнародній торгівлі (Херрман, 1986b, с.348).

Важливу роль у балтійському торговельному транзиті відігравали торговельні центри, розташовані на Руяні. Доказ цього – знайдений на поселенні Ральсвіка найбільший на Балтиці скарб арабського срібла, що складався з 2 тис. монет, найдавніші з яких датуються серединою IX ст. (Херрман, 1986b, с.352–353). Більшість монет східно-арабського карбування (Багдад, Табаристан, Самарканд, Мерв, Балха), але трапляються поодинокі екземпляри західного (андалузького) арабського карбування. Інвентар археологічних пам'яток острова свідчить про торговельні зв'язки руян з фінськими племенами східної та південно-східної Балтики, торгівлю зі Скандинавією, звідки надходили котли з жировика, злитки свинцю й інші товари (Херрман, 1986a, с.352–353).

Розвиток мореплавства на Руяні підтверджують численні причали з молами і проходами для суден, відкриті на західній околиці Ральсвіка, що належали окремим садибам. Причали були також на південному сході і на сході Ральсвіка. Тут виявлені залишки затонулих суден, збудованих у слов'янській суднобудівній традиції. Знахідки кістяних стилів свідчать, що купці, які жили на поселенні, вміли писати (Херрман, 1986b, с.352). Залишки майстерень з виготовлення гребенів, обробки бурштину, металу, шкіри і срібла вказують, що Ральсвік був не тільки торговельним, а й ремісничим центром.

Ще один важливий торговельний осередок на Руяні – храмове місто Аркона. Біля підніжжя скелі, на якій стояв храм, розташовувалося велике поселення купців. Інвентар купецького товару, виявленого поблизу культового центру, свідчить про значний обсяг торгівлі залізними виробами: сокирами, ножами, зброєю і військовим спорядженням. Він також є доказом економічних контактів з північно-західною Європою, зокрема Ірландією (Херрман, 1986b, с.351–352). В Арконі щорічно відбувалися два великі торги. Один – напередодні культового свята врожаю, яке відзначалося в серпні, а другий – у листопаді, в сезон вилову оселедця (Гильфердинг, 1974, с.15). Характерна кераміка руянських слов'ян, виявлена на Готланді, є доказом економічних зв'язків між мешканцями островів. Виготовлена вона з місцевої сировини, що дає підстави дослідникам припускати, що на Готланд переселилися руянські гончарі (Херрман, 1986b, с.404).

У VIII–IX ст. до балтійської торгівлі долучилася слов'янська область, розташована в пониззі ріки Варнов. Її значення в системі економічних зв'язків Балтики зростає в XI ст., особливо в другій його половині, коли Варнов став основним шляхом сполучення, що охоплював більшу частину території Ободритської держави (Херрман, 1986b, с.344, 350).

Найслабше у той час розвивалися економічні і торговельні зв'язки поморських слов'ян з польськими землями, оскільки Переднє Помор'я (землі лютичів і стодор'ян) відділяли від них непрохідні ліси і необжиті землі. Місіонери, які у XII ст. проповідували серед поморських слов'ян, писали, що навіть у той час їх розділяв з поляками дрімучий ліс у кілька днів дороги (Гильфердинг, 1855, с.79). Правда, існував сухопутний шлях між Східним Помор'ям і Польщею, а також річковий шлях по Віслі. Проте через незначні контакти шлях по Віслі використовувався в основному для торговельних зв'язків Помор'я з Руссю. За свідченням польського хроніста XII ст. Галла Аноніма, "... країна польська віддалена від проторених доріг [...] і відома лише небагатьом, які йшли в Русь заради торгівлі" (1961, с.26).

Про масштаби балтійської торгівлі поморських слов'ян свідчить той факт, що у ній було задіяне майже усе доросле населення їхніх міст. Так, німецький місіонер Оттон Бамберзький, прибувши до Колобрега, застав місто майже порожнім, оскільки його мешканці у той час торгували в морі, на островах. Через те Оттону довелося хрестити жителів Колобрега у два прийоми: перший раз тих, хто залишався в місті, а вдруге тих, хто повернувся з плавання. Подібною була ситуація в Волині, Колодні і Штетіні (Гильфердинг, 1855, с.74). Завдяки слов'янським торговцям, франкські і саксонські мечі потрапляли на північ і схід, а хутра – на захід континенту. Окрім експорту транзитних товарів, поморські слов'яни вивозили на продаж свою продукцію: полотно, сіль, рибу, зерно, ліс, бурштин, а також брали участь у работоргівлі (Гильфердинг, 1855, 107–108).

Слов'яни Помор'я не лише були активними учасниками міжнародної торгівлі – вони також розвивали внутрішні міжплеменні торговельні зв'язки. Міста вели свою ринкову торгівлю, проводили сезонні торги, на яких продавали продукцію сільського господарства і ремісничі вироби. Археологічні джерела свідчать про розвиток металообробного і ювелірного ремесел, обробку бурштину, шкіри, кістки, зокрема масове виробництво гребенів (Херрман, 1986с.353). Поселення і добробут поморських слов'ян вражали іноземців. Вони описували багатолюдні міста слов'ян, укріплені валами і частоколами, добре облаштовані: вулиці і площі покриті дерев'яними настилами, у забудові переважали двоповерхові і триповерхові будинки (Херрман, 1978, с.191–192). Захопивши у 1168 р. місто Кореніца на Руяні, данці були дуже здивовані вперше побаченими триповерховими будинками (Гильфердинг, 1974, с.271–272; Лебедев, с.273). Сучасники змальовували слов'янське Помор'я як край без жебраків, вони наголошували, що місцеві мешканці ставилися з презирством до жебраків – прибульців з чужих країв, оскільки вважали їх вигнанцями з батьківщини за якісь злочини (Гильфердинг, 1974, с.9). Ібрагім ібн Якуб, який у 960-х–980-х роках відвідав землі прибалтійських слов'ян, писав: "У них в країні найбагатші житла і життєві припаси. Вони старанні в землеробстві і в добуванні харчів, причому переважають у цьому усі народи півночі" (Ібрахим ібн Йа'куб, 2009, с.80). Учасники місії єпископа Оттона Бамберзького, Ебон і Горборд, згадуючи землі лютичів і штетінців, розповідали, що "немає країни багатшої медом і родючішою пасовищами та луками" (Гильфердинг, 1855, с.79). При описі поселення данів яскраві барви зникають: місіонери відзначали, що їхні церкви і навіть будинки багатих людей, порівняно зі слов'янськими, виглядали бідними і навіть убогими.

Середньовічні джерела руйнують міф про слов'ян, що усталився в історіографії, як виключно осіле землеробське населення – вони переконливо доводять провідну

роль слов'ян у балтійській торгівлі раннього середньовіччя. Так, у “Сазі про Тіндрека Бернського” (XIII ст.), яка відображає події IX ст., наголошено, що в описуваний період на балтійському узбережжі панували вільці, в яких данські конунги були лише в підконунгах (Кузьмин, 2003, с.356). Вона також засвідчує торговельні зв'язки вільців з русами. Ісландська “Сага про Олава Трюгвассона”, в якій описані події другої половини X ст., теж містить докази домінування слов'янських і руських купців на Балтиці. Її герой Олав, перебуваючи в Англії, видавав себе за руського купця Олі Багатого, який прибув з Гардаріки, тобто Русі. Ця ж сага повідомляє, що Олав три роки прожив серед поморських слов'ян, однак після виїзду з Гардаріки перестав послуговуватися власним іменем, почав називати себе Олі і говорив, що він з Гардів, тобто з Русі (Снорри Стурлусон, 1980). На думку В. Фоміна, “цілком очевидно, що поведінка Олава в Англії і Південній Балтиці пояснюється лише тим, що на Заході ім'я гардських-руських було настільки відоме й авторитетне, що, назвавшись ним, можна було отримати захист в торговельних справах і недоторканність, до того ж, спокійно почуватися серед численних руських купців” (2005, с.446–447). Отже, Русь і руські купці були добре відомі і у слов'янському Помор'ї, і на європейському Заході, зокрема в середньовічній Англії, тому скандинави, щоб бути пізнаваними і заручитися захистом місцевої влади, видавали себе за руських купців.

Слов'яни домінували на південному узбережжі Балтики і у другій половині XI ст. Так, Адам Бременський відзначав, що “берегами цього моря [Балтійського] володіють слов'яни, а на півночі – шведи” (2011, с.43).

Південнобалтійські слов'яни раніше від скандинавів почали колонізувати острови на Балтиці й осідати на узбережжі Скандинавії. Слов'янські старожитності на сьогодні виявлені майже у 240 населених пунктах півострова (Херрман, 1986а, с.126). Й. Геррман, посилаючись на дослідження відомого шведського археолога М. Стенбергера, вказує, що в другій половині X ст. на острові Еланд існували опорні пункти військових дружин південнобалтійських слов'ян (1986а, с.52). Згідно з джерелами, у VIII ст., ще до появи на Готланді шведів, на острів прибули слов'яни і заснували тут поселення Вісбі (слов'янська Вежба). Про слов'янську колонізацію свідчить також той факт, що впродовж XIII–XVII ст. писемні джерела фіксують на острові слов'янські прізвища (Фомин, 2005, с.456). Присутність слов'ян на балтійських островах і на материковій Скандинавії підтверджується також численною колекцією слов'янських старожитностей IX–X ст. і слов'янськими топонімами (Седов, 1995а, с.53–65). До X ст. на Готланді, в Бірці та в інших шведських поселеннях до середньої Швеції включно, а також на східноданських островах домінувала кераміка південнослов'янського типу. Присутність слов'ян засвідчують також топоніми Крамніце, Корзеліце, Тілліце, Бонніце на данському острові Лолланд (Либготт, 1986, с.141–145). У VII–VIII ст. поселення поморських слов'ян з'явилися в Нідерландах і в Англії (Гильфердинг, 1974; Фомин, 2005, с.26, 53; Фомин, 2005, с.442).

Провідна роль слов'ян в економічному житті балтійського регіону підтверджується знайденою у їхніх землях основною і найбільш ранньою на Балтиці групою скарбів східних монет, датованих від VIII до першої третини IX ст. включно (Янин, 1956, с.89). За уточненими нумізматичними даними, початок надходження арабських дирхемів у балтійський регіон припадає на 50–60-ті роки VIII ст. (Кирпичников, 2001, с.23; 2002, с.63). Західний кордон поширення східної монети проходить по Лабі, тобто по західному кордоні слов'янських земель, і різко переривається на порубіжжі з Саксонією і Тюрінгією. На думку Б. Рибаківа, це можна пояснити тим, що купці-слов'яни діяли переважно в ареалі поширення слов'янської мови (1948, с.479). На Готланді, якому у

конструкціях норманістів відводиться головна роль у міжнародній торгівлі, жоден зі знайдених скарбів не датується раніше IX ст., у Швеції найдавніші з них припадають на середину IX ст. (Потин, 1970, с.64–68). Тобто, скандинави майже століття не були задіяні у торгівлі зі Сходом. На думку дослідників, “той факт, що у складі лабо-одерської групи переважають ранні скарби, пояснюється високим економічним розвитком цього району порівняно з іншими. Природно, що сюди срібло мало надходити насамперед” (Фомин, 1982, с.19).

До Скандинавії, зокрема на Готланд, східне срібло потрапляло від прибалтійських слов'ян. Це підтверджують кириличні літери на срібних злитках деяких скарбів, знайдених на Готланді (Херрман, 1986а, с.123). Арабське срібло могли завозити у Скандинавію також з фінських земель, де воно здобувалося в основному грабежем. У фінських народів Північно-Східної Європи існував звичай половину усього “сімейного” срібла класти в могилу разом із покійником (друга половина ділилася між родичами). У таких племінних могильниках, а також у місцях відправлення культів нагромаджувалися великі скарби срібла. Наприклад, у святилищах окських угрів поклонялися іранським срібним тарелям із зображеннями Сасанідів як образам богів (Херрман, 1986а, с.53). За свідченнями саг, фінські могильники і святилища, розташовані на узбережжях Балтійського і Білого морів, стали об'єктами нападів вікінгів і одним із джерел надходження арабського срібла у землі скандинавів. Такими ж об'єктами для грабіжницьких набігів вікінгів були й багаті міста поморських слов'ян. Як стверджує П. Соєр, “колосальні багатства Балтійського регіону захоювали і жили організоване піратство”, тобто, були однією з причин грабіжницьких походів скандинавів (2006, с.3).

Супроти версії про вагомую роль скандинавів у міжнародній балтійській торгівлі свідчить і той факт, що німецькі хроністи, зокрема Адам Бременський, докладно описуючи географію Скандинавії і острови Балтики, жодного разу не називають Готланд. Писемні джерела не згадують про острів упродовж усієї епохи вікінгів (Соєр, 2006, с.15).

Перелічені відомості свідчать про те, що слов'яни були піонерами у прокладанні торговельних шляхів на Балтиці. Відкриті ними у VIII–IX ст. торговельні морські магістралі стали основою розвитку економічних зв'язків у Балтійському регіоні (Херрман, 1978, с.191–192). За висновком І. Забеліна, своїм вигідним географічним розташуванням “в середині промислового і торговельного руху на півночі Європи вони скористалися і довели його до такого ступеня процвітання, до якого на півночі не доходив жоден язичницький народ” (1908, с.152) Поморські слов'яни і в наступних X–XII ст. відігравали провідну роль у балтійській торгівлі, а їхні міста Старіград, Росток, Волин, Штетін, Колобрег стали попередниками і ядром німецької Ганзи. Ганзейський союз по-суті був “продовження старого і в основному слов'янського торговельного руху на Балтійському морі” (Забелін, 1908, с.152; Фомин, 2005, с.442).

Поморські слов'яни не лише започаткували торгівлю на Балтиці, а й у традиціях середньовічної епохи організовували грабіжницькі морські походи, тобто, займалися піратським промислом. Вони “...гніздилися по всьому південно-західному узбережжю Балтійського моря, данському і слов'янському. В X ст. вони навіть мали свої пристанища на березі Сконе (на півдні Швеції. – Авт.)” (Гильфердинг, 1974, с.6). Слов'яни першими почали використовувати в заморських походах коней: вони перевозили їх на судах і, висадившись на берег, здійснювали швидкі кінні рейди вглиб території противника (Фомин, 2005, с.442). Цей спосіб грабіжницьких набігів у поморських слов'ян перейняли данці.

З-поміж усіх слов'янських племен найбільш войовничими були вагри. На думку О. Гільфердінга, це зумовлено їх крайнім розташуванням на заході слов'янського Помор'я, по сусідству з ворожими племенами – данами і німцями. Через те вагри не могли займатися мирною торгівлею, як інші поморські слов'яни. Основним їх заняттям стала війна: на морі – з данами, на суші – з германцями, а головним промислом – морські розбійні напади. Не поступалися ваграм у грабежах на морі також руяни. Адам Бременський так писав про острови вагрів і руян – Фембру і Руяну: “Обидва ці острови наповнені піратами і кривавими розбійниками, що не дають нікому ні проїзду, ні пощади, тому що всіх, кого інші пірати зазвичай продають, ці вбивають” (2011, с.43). На думку деяких дослідників, Руяна може бути тим загадковим “островом русів”, відомості про який дійшли до арабських купців і згадки про який трапляються у творах арабських письменників (Трухачев, 1980, с.160–175).

Добрими мореплавцями були також ободрити і лютичі. Лютичі, як і руяни, здійснювали далекі походи і з VIII ст. нападали на Англію. Сучасники вважали їх найхоробрішим та найжорстокішим народом серед поморських слов'ян, найвойовничішим “на суші і на морі”. Найбільше потерпали від їхніх набігів сусіди дани. Лютичі проходили по Пені і Одрі в море і грабували данське узбережжя. Про дошкульність цих грабіжницьких походів свідчить, зокрема, той факт, що у договорах данів з поморянами містилася вимога, щоб мешканці Велігоща – фортеці в гирлі Пені – не пускали до них розбійників (Гильфердинг, 1974, с.7).

Скандинави, які з кінця VIII ст. здійснювали постійні грабіжницькі морські походи, у IX ст. починають долучатися до балтійської торгівлі. За висновками англійського дослідника Гвена Джонса, велику користь їм, зокрема шведам, приносили зв'язки зі слов'янським Помор'ям, оскільки багатства слов'ян сприяли розвитку ранньоміського центру Хельге, а потім – Бірки (2010, с.245). Слов'янські впливи особливо помітні в ранній історії (перша половина IX ст.) шведської Бірки (Щодра, 2018, с.9–17; 2019, с.715–716). Торговельні контакти поморських слов'ян з її мешканцями розвивалися і в наступні століття. Адам Бременський згадує про судна слов'ян, що заходили у гавань Бірки в XI ст. (2011, с.12). З другої половини IX ст. помітну роль у балтійській торгівлі починає відігравати данське Хедебю. Його роль зросла після того, як у 808 р. данський король Готфрід переселив до міста купецько-ремісничу колонію зі слов'янського Веліграда. Однак і в середині X ст., в період свого розквіту, місто не справляло враження на іноземних купців. За описом Ібрагіма ібн Якуба, воно було “бідне добром і життєвими благами. Головне харчування його жителів становила риба, якої тут є вдосталь” (Херрман, 1986а, с.75).

Доказом визначальної ролі слов'ян у балтійській торгівлі та їх впливу на торгівлю скандинавів є слов'янські запозичення в скандинавських мовах, які найповніше охоплюють саме торговельну (включаючи транспортну) сферу діяльності (Кирпичников, 2001, с.280; Фомин, 2005, с.443). Слов'янське слово “*torg*” (у значенні “торг”, “ринок”) набуло поширення на всій скандинавській півночі до Норвегії включно і витіснило місцеве означення торгівлі. Цей факт дає підстави для висновку, що “люди, які приходили в скандинавські країни і приносили... арабські монети, були слов'янами” (Сыромятников, 1912, с.133). На думку дослідників, поширення слов'янського слова “торг”, яке витіснило місцеве “*fol*”, пов'язане з осіданням значної частини поморських слов'ян у Скандинавії. Про це ж свідчить традиція слов'янських імен, що зберігалась у скандинавських містах до XIV–XV ст. (Кузьмин, 2003, с.305–306, 332).

За свідченнями джерел, скандинави, поступово долучаючись до балтійської торгівлі, і в XI ст. надавали перевагу піратському промислу. Так, Адам Бременський вказував, що вагомим джерелом доходів, що надходили в скарбницю данського короля, був піратський промисел. "...Пірати, яких там [у Скандинавії] називають вікінгами, а у нас аскаманами... платять данину данському королю (тому там багато золота), за що він дозволяє їм грабувати варварів (а часто і своїх)" (2011, с.42).

Отже, за даними писемних і археологічних джерел, у ранньому середньовіччі слов'янське Помор'я на південно-західному узбережжі Балтійського моря було найбільш економічно розвинутим і урбанізованим регіоном Балтики. Розташовуючись на перехресті міжнародних морських, річкових і сухопутних торговельних шляхів, поморські слов'яни брали активну участь у континентальній, а також транзитній торгівлі між Європою й Азією. Вони стали піонерами у прокладанні морських торговельних шляхів у Балтійському морі, що забезпечили розвиток міжнародних економічних зв'язків у балтійському регіоні і залучення його мешканців до торгівлі з арабським Сходом.

#### Список посилань

Annales regni Francorum inde 741 ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi, 1895. *Monumenta Germaniae Historica*, 6. Hannover: impensis Bibliopoli Hahniani, с.129–218.

Donat, P., 1970. Vorbericht über die Untersuchungen am Burgwall Mecklenburg. *Ausgrabungen und Funde*, 15, с.215–219.

Herrman, J., 1971. *Zwischen Hradschin und Vineta*. Leipzig–Jena–Berlin: Urania Verlag.

Бременский, А., 2011. Деяния епископов Гамбургской церкви. В: Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. *Славянские хроники*. Перевод с латин. В. Трильмиха. Москва: СПСЛ "Русская панорама", с.1–54.

Вилинбахов, В. Б., 1963. Несколько замечаний о теории А. Стендер-Петерсена. *Советское славяноведение*. Таллин, с.323–339.

Вторая проповедь Оттона в Поморье, 1855. *Гильфердинг. История балтийских славян*, 1. Москва: Типография В. Готье, с.75–78

Гай Юлий Цезарь, 2001. *Записки о Галльской войне*. Пер. с латин. М. М. Покровского. Москва: Ладомир.

Галл Аноним, 1961. *Хроника и деяния князей или правителей польских*. Пер. с латин. Л. М. Поповой. Москва: Наука.

Гельмольд, 2011. *Славянские хроники*. Перевод с латинского Л. В. Разумовской. Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. *Славянские хроники*. Москва: СПСЛ "Русская панорама", с.55–108.

*Геродот. История в девяти книгах*, 1993. Перекл., передм., прим. А. О. Білецького. Київ: Наукова думка.

Гильфердинг, А. Ф., 1855. Первая проповедь Оттона в Поморье. *История балтийских славян*, 1. Москва: Типография В. Готье, с.70–75;

Гильфердинг, А. Ф., 1874. *История балтийских славян*. Ч.1. Изд. 2-е. Москва: Типография В. Готье.

Грэхем, Кларк, 1953. *Доисторическая Европа. Экономический очерк*. Москва: Издательство иностранной литературы.

Гуревич, А. Я., 1966. *Походы викингов*. Москва: Наука.

- Джонс Гвин, 2010. *Викинги. Потомки Одина и Тора*. Москва: Центрполиграф.
- Ельницкий, Л. А., 1962. *Древнейшие океанские плаванья*. Москва: Географгиз.
- Ельницкий, Лев, 1961. *Знание древних о северных странах*. Москва: Географгиз.
- Забелин, И. Е., 1908. *История русской жизни с древнейших времен*, 1. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: Синодальная типография.
- Ибрахим ибн Йа'куб, 2009. Книга путей и стран. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 3. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, с.77–81.
- Йордан, 1960. *О происхождении и деяниях гетов*. Москва: Наука.
- Кан, С. А., 1974, ред. *История Швеции*. Москва: Наука.
- Кирпичников, А. Н., 2001. Великий Волжский путь, его историческое и международное значение. *Великий Волжский путь. Материалы круглого стола и международного научного семинара*. Казань: Мастер-Лайн, с.9–35.
- Кирпичников, А. Н., 2002. Великий Волжский путь. *Родина*, 11–12, с.59–64.
- Кирпичников, А. Н., Дубов, И. В. и Лебедев, Г. С. *Русь и варяги. Славяне и скандинавы*. Перевод с немецкого Е. А., Мельниковой. Москва: Прогресс, с.189–297.
- Классен, Егор, 1854. *Новые материалы для древнейшей истории славян вообще и славяно-русов до Рюрикового времени в особенности, с легким очерком истории руссов до Рождества Христова*, 1–3. Москва: Университетская Типография.
- Котляревский, А. А., 1874. *Книга о древностях и истории поморских славян в XII веке. Сказания об Оттоне Бамбергском в отношении славянской истории и древности*. Прага: Типография К. Л. Клауди.
- Кузьмин, А., 2003. *Начало Руси*. Москва: Алтея.
- Либготт Нильс-Кнуд, 1986. *Керамика – свидетельство связей со славянским побережьем*. В: *Славяне и скандинавы*. Перевод с немецкого Е. А., Мельниковой. Москва: Прогресс, с.141–145.
- Маш, Андреас Готтлиб, 2006. *Сокровища Ретры. Древние богослужебные предметы ободритов из храма в Ретре на озере Толленцер*. Москва: “Слава!”.
- Модестов, В. И., 1906. Венеты. *Журнал Министерства Народного Просвещения*, 2, с.16–26.
- Назаренко, А. В., 1993. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков*. Москва: Наука.
- Нидерле, Любор, 2000. *Славянские древности*. Москва: Алетейа.
- Полибий, 1890. *Всеобщая история в сорока книгах*, 1. Перевод с греческого Ф. Г. Мищенко. Москва: Издание А. Г. Кузнецова.
- Потин, В. М., 1961. Некоторые вопросы торговли Древней Руси по нумизматическим данным. *Вестник истории мировой культуры*, 4. Ленинград, с.67–79.
- Потин, В. М., 1968. *Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. Историко-нумизматический очерк*. Ленинград: Советский художник.
- Потин, В. М., 1970. Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (IX–XII вв.). *Исторические связи Скандинавии и России. IX–XX вв.* Ленинград: Наука, с.64–80.
- Росс, А., 2004. *Повседневная жизнь кельтов в языческую эпоху*. СПб.: Евразия.
- Рыбаков, Б. А., 1948. *Ремесло Древней Руси*. Москва: Издательство АН СССР.
- Седов, В. В., 1995а. *Изделия древнерусской культуры в Скандинавии. Славяно-русские древности. Древняя Русь: Новые исследования*, 2. СПб: Издательство С-Петербургского университета, с.53–65.

- Седов, В. В., 1995b. *Славяне в раннем средневековье*. Москва: Фонд археологии.
- Симокатта, Теофилакт, 1995. *История. Свод древнейших письменных источников о славянах*, 2. Москва: Восточная литература.
- Снорри Стурлусон, 1980. *Круг Земной*. Москва: Наука, [online]. Доступно: <http://norgoen.info/src/konung/heimskringla/olaf-tr/ru.html>. [Дата звернення 25 вересня 2019]
- Сойер, Питер, 2006. *Эпоха викингов*. Пер. с англ. А. П. Санина. СПб.: Евразия.
- Сыромятников, С. Н., 1912. Древлянский князь и варяжский вопрос. *Журнал Министрства Народного Просвещения. Новая серия*, 7. СПб., с.120–139.
- Трухачев, Н. С., 1981. Попытка локализации Прибалтийской Руси на основании сообщений современников в западноевропейских и арабских источниках X–XIII вв. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*, 1980. Москва: Наука, с.150–175.
- Фамицын, А. С., 1884. *Божества древних славян*. СПб. : Типография Э. Арнольда.
- Фомин, А. В., 1982. Начало распространения куфических монет в районе Балтики. *Краткие сообщения института археологи (КСИА)*, 171. Москва: Наука, с.16–20.
- Фомин, В. В., 2005. *Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу*. Москва: Русская панорама.
- Херрман, Й., 1978. Полабские и ильменские словене в раннесредневековой балтийской торговле. *Древняя Русь и славяне*. Москва: Наука, с.191–196.
- Херрман, Й., 1986а. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона. В: *Славяне и скандинавы*. Перевод с немецкого Е. А., Мельниковой. Москва: Прогресс, с.8–129.
- Херрман, Й., 1986б. Ободриты, лютичи, рюяне. В: *Славяне и скандинавы*. Перевод с немецкого Е. А. Мельниковой. Москва: Прогресс, с.338–359.
- Цветков, С. В., 2010. *Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси*. Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр “БЛИЦ”.
- Щодра, О., 2018. Епоха вікінгів у Східній Європі: слов'янсько-скандинавські зв'язки в період формування ранніх слов'янських держав. *Проблеми слов'янознавства*, 66, с.9–27.
- Щодра, О. М., 2019. Між норманізмом і антинорманізмом: дискусія про походження Русі у світлі археологічних джерел. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск. Збірник наукових праць на пошану Романа Шуста*, с.709–728.
- Янин, В. А., 1956. *Денежно-весовые системы русского средневековья*. Домонгольский период. Москва: Изд-во Московского у-та.



### References

- Annales regni Francorum inde 741 ad 829, qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi, 1895. *Monumenta Germaniae Historica*, VI. Hannover: impensis Bibliopoli Hahniani, pp.129–218.
- Bremenskij, A., 2011. Act of the Archbishops of the Hamburg Church. Adam of Bremen, Helmold from Bosau, Arnold of Lubeck. *Slavic chronicles*. Translation from Latin V. Trilmich. Moskva: SPSL "Russkaya panorama", pp.1–54. (In Russian)
- Czvetkov, S. V., 2010. *Rus campaign to Constantinople in 860 and the beginning of Russia*. Sankt-Peterburg: Russko-Baltijskij informacionnyj cenzr "BLICz". (In Russian)
- Donat, Peter, 1970. Preliminary report on the investigations of Burgwall Mecklenburg. Excavations and Finds. Vol.15. pp.215–219. (In German)
- Dzhons, Gvin, 2010. *Vikings. Descendants of Odin and Thor*. Moskva: Czentropoligraf. (In Russian)
- Earth Circle. Saga of Olav son of Tryggvi*. Available at: [norroen.info/src/konung/heimskringla/olaf-tn/ru.html](http://norroen.info/src/konung/heimskringla/olaf-tn/ru.html) [Accessed 25 September 2019]
- El'niczkij, L. A., 1961. *The knowledge of the ancients about the northern countries*. Moskva: Geografiz. (In Russian)
- El'niczkij, L. A., 1962. *The oldest ocean voyages*. Moskva: Geografiz. (In Russian)
- Famiczy`n, A. S., 1884. *Gods of Ancient Slavs*. S-Pb.: Tipografiya E`. Arngol`da. (In Russian)
- Fomin, A. V., 1982. The beginning of the distribution of Kufic coins in the Baltic region. *Brief Communications of the Institute of the Archeology*, 171. Moskva: Nauka, pp.16–20. (In Russian)
- Fomin, V. V., 2005. *Varangias and Varangian Russia. To the results of the discussion on the Varagian issue*. Moskva: Russkaya panorama. (In Russian)
- Gall Anonymous, 1961. *Chronicle and acts of princes or rulers of Poland*. Translated from Latin by L. M., Popova. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Gel'mol'd, 2011. *Slavic chronicles*. Translation from Latin L. V. Razumovskaya. Adam of Bremen, Helmold from Bosau, Arnold of Lubeck. *Slavic chronicles*. Moskva: SPSL "Russkaya panorama", pp.55–108. (In Russian)
- Gil'ferding, A. F., 1855a. Otto's second sermon in Pomtrania. *History of the Baltic Slavs*, 1. Moskva: Tipografiya V. Got`e, pp.75–78. (In Russian)
- Gil'ferding, A. F., 1855b. Otto's first sermon in Pomerania. *History of the Baltic Slavs*, 1. Moskva: Tipografiya V. Got`e, pp.70–75. (In Russian)
- Gil'ferding, A. F., 1874. *History of the Baltic Slavs*. 2nd Edition. P.1. Moskva: Tipografiya V. Got`e. (In Russian)
- Guy, Julius Caesar, 2001. *Galic War Notes*. Translation from Latin by M. M., Pokrovsky. Moskva: Ladomir. (In Russian)
- Herodot, 1993. *History in nine volumes*. Translation, preface, notes. A. O., Biletsky. Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian)
- Herrman, J., 1971. *Zwischen Hradschin und Vineta*. Leipzig–Jena–Berlin: Urania Verlag.
- History of Sweden*, 1974. A. S., Kan, ed. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Hurevych, A. Ya., 1966. *Viking Campaigns*. Moskva: Nauka. (In Russian)

- Ibrakhim ibn Ja'kub, 2009. *Book of ways and countries. Ancient Russia in the light of foreign sources*. Т. 3. Moskva: Russkij Fond Sodejstviya Obrazovaniyu i Nauke, pp.77–81. (In Russian)
- Jordan, 1960. On the origin and actions of the Gets. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Kherrman, J., 1978. Polabian and Ilmen Slavs in the early medieval Baltic trade. *Ancient Russia and the Slavs*. Moskva: Nauka, pp.191–196. (In Russian)
- Kherrman, J., 1986a. Slavs and Normans in the early history of the Baltic region. In: *Slavs and Scandinavians*. Translated from German by E. A., Melnikova. Moskva: Progress, pp.8–129. (In Russian)
- Kherrman, J., 1986b. Obodrits, Lutichi, Ruyans. In: *Slavs and Scandinavians*. Translated from German by E. A., Melnikova. Moskva: Progress, pp.338–359. (In Russian)
- Kirpichnikov, A. N., 2001. The Great Volga Way, its historic and international importance. *The Great Volga Way. Materials of the roud table and international scientific seminar*. Kazan`: Master-Lajn, pp.9–35. (In Russian)
- Kirpichnikov, A. N., 2002. The Great Volga Way. *Homeland*, 11–12, pp.59–64. (In Russian)
- Kirpichnikov, A. N., Dubov, I. V. and Lebedev, G. S. *Russia and varangias. Slavs and Scandinavians*. Translated from German by E. A. Melnikova. Moskva: Progress, pp.189–297. (In Russian)
- Klark Gre`kkhem, 1953. *Prehistoric Europe. Economic Essey*. Moskva: Izdatel`stvo inostrannoij literatury`. (In Russian)
- Klassen, Egor, 1854. *New materials for the ancient history of the Slavs in general and the Slavs-Russes before the Rurik time, in particular with a light sketch of the history of Russes before Christmas*, 1–3. Moskva: Universitetskaya Tipografiya. (In Russian)
- Kotlyarevs`kij, A. A., 1874. *A book about antiguites and the history of the Pomeranian Slavs in the XII century. Tales Slavic history and antiquity*. Praga: Topografiya K. L. Klaudi. (In Russian)
- Kuz`min, A., 2003. *The Beginning of Russia*. Moskva: Alteya. (In Russian)
- Libgott, Nil`s-Knud, 1986 Pottery – the evidence of connections with the Slavic Coast. *Slavs and Scandinavians*. Translated from German by E. A. Melnikova. Moskva: Progress, pp.141–145. (In Russian)
- Mash, Andreas Gottlib, 2006. *Treasures of Retra. Ancient literary objects of obodryts radiated from the temple in Retra on Tolenzler lake*. Moskva: “Slava!”. (In Russian)
- Modestov, V. I., 1906. Veneti. *Journal of the Ministry of National Education*, 2, pp.16–26. (In Russian)
- Nazarenko, A. V., 1993. German Latin – speaking sources of the IX–XI centuries. Moskva: Nauka. (In Russian)
- Niderle, Lyubor, 2000. *Slavic Antiquities*. Moskva: Aletejya. (In Russian)
- Polibij, 1890. *General History in 40 books*. Т. 1. Translation from Greek F. G., Mishchenko. Moskva: Izdanie A. G. Kuzneczova. (In Russian)
- Potin, V. M., 1961. Some questions of trage in Ancient Russia on numismatic data. *Bulletin of the history of world culture*, 4. Leningrad, pp.67–79. (In Russian)
- Potin, V. M., 1968. *Ancia Russia and European states in the X-XIII centuries. A historical-numismatic essay*. Leningrad: Sovetskij khudozhnik. (In Russian)

Potin, V. M., 1970. Russian-Scandinavian Relations by numismatic data (IX-XIII centuries). *Historical ties of Scandinavia and Russia of IX-XX centuries*. Leningrad: Nauka, pp.64-80. (In Russian)

Ross, A., 2004. *The everyday life of the Celts in the pagan era*. SPb.: Evraziya. (In Russian)

Ry`bakov, B. A., 1948. *Graft of Anciet Russia*. Moskva: Izdatel`stvo AN SSSR. (In Russian)

Sedov, V. V., 1995a. Cultural goods of ancient Russian culture in Scandinavia. *Slavic-Russian antiquities. Ancient Russia: new research*, 2. SPb: Izdatel`stvo S-Peterburgskogo u-ta, pp.53-65. (In Russian)

Sedov, V. V., 1995b. *Slavs in the early Middle Ages*. Moskva: Fond arkheologii. (In Russian)

Shchodra, O., 2018. The viking era in eastern Europe: slavic-scandinavian relations during the formation of the early states of slavs. *Problems of Slavonic Studies*, 66, pp.9-27. (In Ukrainian)

Shchodra, O M., 2019. Between normanism and anti-normanism: discussions about the origin of the Rus' in the light of archaeological sources *Visnyk of the Lviv university. Historical series special issue: in honor of the professor Roman Shust*, pp.709-728. (In Ukrainian)

Simokatta, Feofilakt, 1995. *Codex of ancient written news about Slavs*. T. 2. Moskva: Vostochnaya literatura. (In Russian)

Sojer, Piter, 2006. *Viking Age*. Translation from English. A. P., Sanina. SPb.: Evraziya. (In Russian)

Sy`romyatnikov, S. N., 1912. The Prince of Drevlyan and the Varangian Question. *Journal of the Ministry of Education*. T. VII. SPb., pp.120-139. (In Russian)

Trukhachev, N. S., 1981. The attempt to localize Baltic Rus based on reports of contemporaries in Vestern European and Arab sourceq of the X-XIII centuries. *The oldest states in the USSR. Materials and reserches*, 1980. Moskva: Nauka, pp.150-175. (In Russian)

Vilinbakhov, V. B., 1963. A few comments on the theory of Stender-Petersen. *Soviet Slavic Studies*, 6. Tallin, pp.323-339. (In Russian)

Yanin, V. A., 1956. *Monetary system of Medieval Rus. Premongol period*. Moskva: Izd-vo Moskovs`kogo u-ta. (In Russian)

Zabelin, I. E., 1908. *The history of Russian life since ancient times*, 1. Ed. 2-nd. Moskva: Sinodal`naya tipografiya. (In Russian)

**THE SLAVIC AGE IN THE BALTIC SEA REGION:  
THE ECONOMIC RISE OF THE SLAV-INHABITED BALTIC SEACOAST  
IN THE EARLY MIDDLE AGES**

**Olha SHCHODRA**

*Lviv Ivan Franko National University  
1, Universytetska Str., Lviv, 79000  
Department of Ancient History of Ukraine and Archival Studies*

**Abstract**

**Background.** The article attempts to explore the reasons of the economic rise in the Slav-inhabited Baltic Sea region, including the role of geographical factors; the impact of international trade on the economic development of the Slavic region; the role of the coastal Slavs in developing the Baltic trade routes as well as the network of river and land communications in Central and Eastern Europe. The paper mainly focuses on the participation of the Slavs in the formation of transcontinental trade routes and the development of trade between Europe and the Arab East.

**Purpose.** To explore medieval written sources, archaeological sources and historical literature on the economic development of the Baltic Slavs; identify the main factors of their economic rise, including the establishment of cities and the development of trade.

**Results.** The following conclusions are made in the article: the first early medieval cities in the southern Baltic were founded by the Slavs; as early as in the VII century in the Oder river basin alone there were about a hundred settlements in the lands of lutyč tribes. The cities founded by the Slavs on the southwest coast of the Baltic were large trade centers such as Veligrad (ger. Mecklenburg), Volyn (ger. Yumna), Staryhrad (ger. Oldenburg), Kolobreg, Shchetin, Arkona and others. According to the German chronicler Adam Bremensky the Slavic city of Volyn located on the island at the mouth of the Oder river, was one of the largest early medieval cities in Europe and a major international trading center. The emergence of early cities was stimulated by economic development in the Baltic Slavic region, including agriculture and crafts. However, trade was the main factor in the economic rise of the Slav-inhabited Baltic sea region. The favorable geographical location contributed to the formation in its territory of a network of waterways and landways, which were branches of international trade highways. Contrary to established views of the Slavs as exclusively agricultural people, sources indicate that the main occupation of the coastal Slavs was trade. They also engaged in the maritime piracy, the centers of which were the islands of Fembra (ger. Femarn) and Ruyan (ger. Rügen). The coastal Slavic tribes were pioneers in paving the first trade routes and in developing international trade in the Baltic region. Trade activities of the coastal Slavs to a large extent ensured the establishment of trade links between different regions of Europe and the development of transcontinental trade between Europe and the Arab East. The transcontinental water and land routes passed through the lands inhabited by the Slavs (Slavonia). An important role in its development in the early Middle Ages also belongs to the Danube Slavs (the state of Samo, Great Moravia) and Rus.

**Key words:** early Medieval Age, Baltic Slavs, obodrytes, lutyčes, ruyans, international trade routes, trade with the Arab East.